

ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ БАЛАДНОГО СЮЖЕТУ В ПОВІСТІ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ «У НЕДІЛЮ РАНО ЗІЛЛЯ КОПАЛА»

І. Т. Шевченко, В. А. Просалова

Анотація. У статті застосовано історико-порівняльний підхід до творів різних систем: фольклору та літератури. Автором з'ясовано особливості художньої реалізації баладного сюжету в повісті О. Кобилянської «У неділю рано зілля копала». Визначено, що канва баладної історії збагачена багатьма новими деталями. Встановлено, що авторська інтерпретація балади відрізняється від народної, адже в повісті герої виявляються покараними. Ця кара зумовлена гріхом Маври.

Ключові слова: балада, повість, сюжет, герой.

Балада є одним із найпопулярніших жанрів усної народної творчості. Цей жанр українського фольклору вирізняється багатими сюжетами, які відтворюють незвичайні, переважно драматичні й трагічні долі народу. Будь-яка балада передає високу народну етику людських взаємин. Тому завдяки своєму загальнолюдському звучанню балади здавна користуються популярністю.

Про баладу як жанр в українській літературі заговорили на початку ХІХ століття. Народні балади досліджували І. Франко, Ф. Колесса, М. Драгоманов, М. Возняк, В. Гнатюк, М. Костомаров, Г. Нудьга, О. Дей та ін.

Сучасні дослідники трактують поняття балади так: «Балада (франц. ballade, від лат. ballare – танцювати) – це жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового гатунку з драматичним сюжетом» [1, с. 75–76].

У баладах обґрунтовуються різні події життя людини: особистого, родинного, суспільного; порушуються соціальні, моральні, побутові, духовні проблеми; розкривається типологія стосунків між людьми, зв'язок з фантастичним потойбічним світом. До того ж на сторінках народних балад можна зустріти усі суспільні верстви від панів та князів до «суспільного дна». Тому нереально знайти тему, яка не була б зреалізована в сюжеті балади.

Мар'яна і Зоряна Лановик виділили такі ознаки балад:

- 1) *формою балада дуже подібна до ліричної пісні;*
- 2) *в основі сюжету лежать незвичайні, часто фантастичні події;*
- 3) *дійові особи, як правило, – прості звичайні люди;*
- 4) *трагізм;*
- 5) *драматизм;*
- 6) *реалістичність;*
- 7) *дидактичність* [2, с. 301–303].

Упродовж багатоголіткового розвитку балади сформувалась значна кількість її сюжетів. Сюжетно-тематичний принцип є найпопулярнішим у систематизації цього жанру фольклору. Найдетальнішу класифікацію балад в українській фольклористиці розробив О. Дей у монографії «Українська народна балада». Учений вважав, що всі українські народні балади за характером людських взаємин і конфліктів, їх причинами і наслідками розподіляються на три великі групи:

1. *про кохання та дошлюбні відносини (особисті взаємини);*
2. *про сімейні взаємини і конфлікти;*
3. *про взаємини і конфлікти на тлі соціальних та історичних обставин.*

Вся сукупність українських балад, класифікованих на основі загальнолюдської градації (особа – сім'я – суспільство), нараховує близько 300 сюжетних типів, з яких понад 90 стосується першої сфери людських взаємин, близько 130 – другої і приблизно 70 – третьої [3, с. 13]. У межах кожної з цих груп виділяються окремі тематичні цикли.

Досліджувана нами народна балада «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» (за класифікацією О. Дея) належить до групи балад про кохання й дошлюбні взаємини. Для творів цього типу характерне відображення гострих ситуацій та конфліктів між дівчиною і хлопцем, пов'язаних із смертю. Вирішальною силою вчинків героїв постає кохання і ревності з приводу нього.

Чаклунство в усіх його проявах з описами процесу самого чаклування і його наслідків є однією з найпоширеніших сюжетотвірних чинників баладних пісень. У них часто діють чарівниці, ворожки, відьми, які мають зв'язок з «нечистою силою» (чортами, демонами, злими духами) і здатні приворожити хлопця до дівчини, наслати нещастя, закласти, вбити. Так, у баладі «Ой не ходи, Грицю» описується отруєння невірною нареченого. У баладах нерідко зустрічаються і самі «рецепти» виготовлення приворотного зілля й отрути. Найчастіше це відвар зі спеціально зібраних і зварених трав [2, с. 312].

Баладна етика навіть готова простити вчинений ненароком через кохання злочин і пояснює це ревнощами зрадженої дівчини, до чого спонукав її крайній розпач. Творці балади за правильну приймають сторону дівчини, і винуватцем трагедії вважають потерпілого Гриця: «*Нехай же Гриценько двох не кохає*» [3, с. 14].

З'ясовано, що сюжет балади часто драматизується містичними і міфологічними мотивами, тому в творі може використовуватись прийом метаморфози (перевтілення), чим наближає баладу до казки, легенди. Досліджуваному нами жанру народної творчості притаманний також ефект нарощування психологізму (трагізму) шляхом градації дії в часі. Так, балада «Ой не ходи, Грицю» побудована на цьому прийомі:

*У неділю рано зілля копала,
В середу рано Гриця отруїла.
А у понеділок – переполоскала,
А у четвер Грицько помер,
Прийшов вівторок – зілля варила,
Прийшла п'ятниця – поховали Гриця...* [4, с. 230].

Композиційне втілення баладних сюжетів ґрунтується, як правило, на принципі об'єктивно-логічної послідовності, притаманній епічному способу відображення дійсності. Побудова розповіді у формі послідовних, деталізовано або ущільнено лаконічно викладених епізодів (мотивів) сприяє широкому охопленню дійсності, багатоплановості її процесуального відтворення. Тому помічаємо, що балада про отруєння Гриця побудована за принципом часової послідовності (регулярної – за днями тижня) [3, с. 21].

Сюжет балади як матеріал для творчості використовувало багато українських письменників, адже цьому сприяє і сама природа твору, епічна за своєю структурою, з ліричним забарвленням і драматичним викладом. П. Филипович підкреслював, що «*немає нічого дивного, що популярна пісня, драматично стисла і художньо проста, спокусила не одного автора взяти її за сюжет для більшої композиції*» [1, с. 159]. Народна балада «Ой не ходи, Грицю...» стала основою літературних творів різного жанру: балад, повістей, поем, драм, водевілів тощо. Йдеться передусім про «Чарівницю» Л. Боровиковського, «Чари» К. Тополі, «Малороссийская Сафо» О. Шаховського, «Чари» Марка Вовчка, «Ой не ходи, Грицю» А. Красицького, а особливо про драму М. Старицького «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», оперету В. Александрова «Не ходи, Грицю, на вечорниці», драму В. Самійленка «Чураївна», повість О. Кобилянської «У неділю рано зілля копала», втрачену драму Н. Кобринської «Ні їй, ні мені». У літературі балада про отруєння Гриця знайшла відгомони у творчості І. Микитенка, І. Сенченка, Л. Забашти, І. Хоменко, Л. Костенко та ін. Вже в 1820-х роках балада привернула увагу перекладачів і з'явилася в польському, чеському, німецькому, французькому перекладах. В 1840 р. композитор Ф. Ліст створив «Українську баладу» на основі мелодії балади про отруєння Гриця [3, с. 428].

Джерела повісті О. Кобилянська акцентує вже епіграфом на першій сторінці твору. У структурі твору наявні елементи баладного жанру, обов'язковою умовою якого є наявність у сюжеті незвичайної події. Такою подією виявляється отруєння невірною Гриця [5, с. 101].

У повісті сповідується баладна етика на прикладі вчинку Тетяни. Тут кохання – це найвища етична цінність. Перед ним поступаються навіть родинні почуття. Тетяна, покохавши Гриця, єдиного та неповторного, якого ніким не можна замінити, розриває міцні психологічні зв'язки з Маврою та матір'ю й підносить свої почуття на найвищий рівень. На мій погляд, баладна тональність твору поглиблюється й додатковою трагедією повісті (Тетяна, вихованка Маври, несвідомо стає вбивцею її рідного сина Гриця, а сама вона, хоч і не бажаючи того, допомагає цьому) [6, с. 15].

Однією з ознак народної балади є її дидактичність. Так, у повісті «В неділю рано зілля копала» зустрічаємо повчання та застереження, які виходять із уст людей, що акумулювали як власний досвід, так і народну мудрість. Носіями народного досвіду в повісті постають Андронаті, Мавра і Дубиха. Мавра, розповідаючи Тетяні історію свого кохання, застерігає дівчину від можливої зради, коли та розповідає їй про свою любов: *«Він, Тетяно, тебе любить. Ти його любиш... і чому б йому не вірити, коли він тебе любить?.. Але буває й таке, що він тебе по тім всім покине, бо він має вже другу. Не жди милосердя, донцю! Милосердя на світі нема ні в кого, а найменше у тих, хто так поступає»* [7, с. 358]. Андронаті, а потім і Мавра застерігають і Гриця від кохання до двох дівчат [5, с. 101].

Доля Маври, яка спокутує свої і свого люду гріхи, звучить як застереження. Основою тональності в повісті «В неділю рано зілля копала» є мотив загубленої людської долі. Життєві стежки героїв повісті підтверджують це. Розрив із християнською традицією, яку всім своїм життям плекала Іваниха Дубиха, привів її доньку Тетяну до пошуків щастя в небезпечній площині. Дівчина прагне досягти бажаного (побратися з Грицем) за будь-яку ціну, через непомірну свою гординю, що й приводить її до загибелі. Такого напруженого психологізму, на відміну від повісті, балада не має. Власне це і виховує здатність до співпереживання, відчуття людського болю. У повісті «В неділю рано зілля копала» наявні елементи фольклорного хронотопу. Сприйняття часу героями повісті пронизане датуванням за тогочасним сільським календарем: *«може засватали її мясницями», «було три, чотири неділі перед другою осінньою богородицею»* [7, с. 424], *«дедалі по другій богородиці його весілля з Насткою»* [7, с. 424]. У селянському середовищі наявне й визначення часу за порами року (хліборобська циклічність): *«зимою перед роком», «А заки сніг упаде, будеш у моїй хаті»* [5, с. 102].

Герої повісті так, як і герої балади, – прості звичайні люди. Помічаємо, що образ Маври поєднує два світи: циганський, тобто завжди блукаючий, і гуцульський, забобонний, традиційний. Так, опис зовнішності героїні подається згідно з циганськими народними легендами: *«чудові подовгасті чорні очі», «срібні великі монети, що були вплетені в її чорне волосся, надавали їй чорному, мов з бронзи, темному лицю предивну чарівну окрасу...»* [7, с. 281]. Ставлення письменниці до героїні специфічне, вона співчуває їй, бо якби не Мавра, може б, Тетяна виросла іншою, менш романтичною, буденнішою. Героїня як *«сповідниця і дорадниця дитини, і коли б не Іваниха з своїм поважним тверезим розумом, Мавра перевернула б дитину зовсім на свій бік»* [7, с. 303]. Мавра – циганка, тому приносить багатьом нещастя: через неї блукає батько світами, а Дубиха позбулася дочки, бо саме по дорозі до неї Тетяна зустріла Гриця. Винна вона і в смерті закоханих: *«Гриця остерігала перед чорними очима»* [7, с. 326], а Тетяні розповіла про зілля, що лихо присипляє. Смерть Гриця жінка сприймає як розплату за «гріхи» батьків: *«гріх винуватий всьому, він один!»* [7, с. 425]. Також зазначимо, що в передачі образу Маври авторкою закладено сильний материнський потяг та любов: *«Блискавкою пригадалася їй її дитина, і вона вмовкла... Навізміліла з страху, повалилася назад»* [7, с. 294]. Мавра – втілення трагічної жіночої долі. Весь час жити усамітнено дуже важко. Єдиною розрадою лишилася Тетяна, дівчина, що стала для неї дочкою, яку вона дуже любила [8, с. 23].

Тетяна – красива дівчина, добра вдачею, серцем, її доля нагадує Маврину. Тільки тут не вона зрадила, а її. Дівчина належить до тих натур, що вже як люблять, то люблять навіки. Сільська дівчина має своє уявлення про щастя – вийти заміж не просто за коханого, а ще й за багатого, бо *«на жодного, а на бідного вже й стільки не дивиться»* [7, с. 354]. Але вона покохала, і *«куди б не ходила, за що б не бралася, а в її душі грає одна і та сама пісня: «Гриць її полюбив, а вона Гриця ...»* [7, с. 344]. Поруч із Грицем багатство втрачає свою вартість. Зараз для неї життя без Гриця немислиме, їй байдуже – багатий він чи бідний: *«Я перемовлю маму; хоч вона і строга, але вона мене любить. Чуєш, Грицю, любить – волю нашу зробить. Вона нас не розлучить...»* [7, с. 369]. У Тетяни перемагає світле, високе почуття над практицизмом – у цьому вона піднялася вище за Гриця [8, с. 24].

Розкриття образу Настки подається у плані протиставлення її Тетяні, увага авторки зосереджена на їхніх поглядах на щастя та вчинках. Настка значно простіша, спокійна і любить широко. Вона знає лише *«своє серце і красного Гриця»* [7, с. 381] – це її *«велика, глибока, поважна правда, яка їй вистарчає»* [7, с. 381]. Якщо дівчина вважає, що Гриць повинен бути її тільки тому, що вона познайомилась з ним раніше, то Тетяна людяніше підходить до вирішення цього питання: *«І Настка не винна. І в Настки щастя – нема»* [7, с. 414]. Тетяна не дозволила Маврі йти просити за неї, вона ж сама посилає старого Андронаті до Туркині [8, с. 24].

У листі до Лесі Українки О. Кобилянська дає Настці таку характеристику: *«Настка після мене повинна б перед красою Туркині зацікавитися, але що в неї перше право до Гриця, вона (крім того ще і матеріалістка) не відступає від свого постановлення звінчатися з Грицем»* [9, с. 248]. Письменниця вважала, що такі натури, як Настка, зрозуміліші для людей. Звідси помічаємо доброзичливе ставлення до неї і Андронаті, і Маври.

Для балади як жанру літератури характерна драматична напруженість викладу. Цей елемент наявний і в повісті О. Кобилянської: вигнання Маври з циганського табору, розлучення її з новонародженою дитиною, безуспішні пошуки хоч якихось її слідів, невпізнання і втрата рідного батька та сина, його смерть. Своєрідними засобами нагнітання трагізму виступають химерні збіги обставин, містика, особливі передчуття героїв.

Повість *«В неділю рано зілля копала»* виявляє архетипічність художнього мислення О. Кобилянської. Серед архетипів українського народу, які притаманні жанру балади, письменниця в повісті використовує такі: архетип доброї матері, доброго дідуся, козака-героя. Прототипом архетипу доброї матері в повісті є одухотворена мати-природа. У структурі твору власне природа та її сили діють міцніше, ніж людські соціальні взаємини.

Почесне місце серед етнічних архетипів посідає архетип доброго дідуся. Найдосконалішою вербалізацією цього архетипу вважається святий Миколай – *«скорий помічник»*, який, за народними віруваннями, рятує людей від лиха, опікується звіриною. Ознаками архетипу доброго дідуся наділений у повісті старець Андронаті, який, очевидно, є носієм вікової народної мудрості. Недаремно письменниця називає його старцем. Старець на Сході користувався великою повагою та пошаною. Довголіття вважали благоволінням Божим, а наявність старців у будь-якій землі служило знаком і доказом *«мира и благоденствія»* [5, с. 102].

Упродовж усієї сюжетної акції Андронаті виступає в ролі або рятівника, або мудреця. З'являється циган-старець у найвирішальнішу хвилину життя Маври, Гриця, Настки й Тетяни. Безсумнівно, Андронаті – це герой, що втілює народну совість та глибину досвіду [5, с. 102].

Святий Юрій (Георгій) уособлює етнічний архетип козака-героя, який у повісті *«В неділю рано зілля копала»* частково втілює Гриць. Андронаті відзначає, що хлопець *«виглядає мов сам святий Георгій, як на коні їде»*. В іконостасі Георгій – лицар на білому коні. Гриць мав чорного. Він наділений характерними ознаками козака-героя [5, с. 102].

М. Дах називає Гриця *«Гамлетом»*, який одночасно пристрасно кохає двох дівчат. У повісті О. Кобилянської Гриць має дві душі, *«що в нім, ніби від часу до часу пробудившись, поборюють себе. Одна непостійна, тужлива, пуста, палка, друга вразлива, горда й вдатна»*.

До доброго тягне Гриця, до красного, до любові..., а передовсім до свободи, широкої, безмежної, як крилатії ліси по верхах, як бистрії ріки там, в долах» [7, с. 350].

Тетяна хоче приспати те лихо, що заховалося у Грицеві, вона, як пояснює сама Ольга Кобилянська у листі до Лесі Українки від 13 квітня 1912 р., «*троїть в божевільню, з тою гадкою, що то вона не його, а саме лиш лихо троїть, що спонукало його двох кохати» [7, с. 616].*

Оригінальність Кобилянської в опрацюванні сюжету народної балади полягає не тільки в глибокій психологізації образів, а й у цілком несподіваному поєднанні мотиву покритки-циганки, у змалюванні «законів» циганського табору, у конфронтації «циганського» елементу з елементом білої раси, у гуманістичному ставленні до знедоленої вигнанки з табору. Ще одна особливість її повісті-балади – це нагнітання трагізму в долі Маври. Трагізм її не лише в тому, що вона прогнана з циганського табору, а що сприяла, хоч і несвідомо, отруєнню власного сина. Тут дві трагічні баладні героїні – Тетяна і Мавра [10, с. 115].

Отже, баладні сюжети все ширше входять в українську літературу, стають джерелами багатьох художніх творів. У повісті «У неділю рано зілля копала» О. Кобилянська геніально вплела баладний сюжет у канву повісті, цілком несподівано поєднала мотиви народної балади і трагічної історії покритки-циганки, показала непередбачуваність людських доль. У повісті художньо реалізовані такі ознаки балади, як незвичайність сюжету, трагізм зображених людських доль, відсутність покарання за злочин.

Аннотація. В статті применен историко-сравнительный подход к произведениям различных систем: фольклора и литературы. Автором выяснены особенности художественной реализации балладного сюжета в повести О. Кобылянкой «В воскресенье утром рано зелье копала». Определено, что канва балладной истории обогащенная многими новыми деталями. Установлено, что авторская интерпретация баллады отличается от народной, ведь в повести герои оказываются наказанными. Это наказание обусловлено грехом Мавры.

Ключевые слова: баллада, повесть, сюжет, герой.

Abstract. In the article uses a historical and comparative approach to the works of different systems: folklore and literature. The author outlines the specifics of the artistic realization of the ballad's plot in the novel by O. Kobilyanska «On Sunday morning She Gathered Herbs». It is determined that the canvas of ballad's history is enriched with new details. It is established that the author's interpretation of the ballad differs from the folk, because the heroes in the story are punished. This punishment is due to the sin of the Mavras.

Key words: ballad, story, plot, hero.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Літературознавчий словник-довідник / за редакцією Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. К. : ВЦ «Академія», 2007.
2. Лановик М., Лановик З. Балади. Усна народна творчість. Навчальний посібник. К. : Знання-Прес, 2006. 591 с.
3. Дей О. І. Українська народна балада / Ін-т мистецтвознав., фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. К. : Наук. думка, 1986. 264 с.
4. Закувала зозуленька: Антологія української народної поетичної творчості. К., 1998. С. 228–250.
5. Жижченко Лариса. Жанрові модифікації в українській літературі початку ХХ століття (на прикладі повісті-балади О.Кобилянської «В неділю рано зілля копала»). URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=spml_2011_15_24
6. Балади. Кохання та дошлюбні взаємини / Вступ. ст. О. І. Дея. К. : Наук. думка, 1987. 472 с.
7. Кобилянська О. Ю. Твори в 2 т. К., 1988. Т. 2. 595 с.
8. Усанова Вікторія, Ярошевич Ірина. Жіночі образи у повісті Ольги Кобилянської «В неділю рано зілля копала...». URL : file:///C:/Users/User/Downloads/vdnaba_2015_4_8.pdf
9. Томашук Н. Ольга Кобилянська [Текст] : Життя і творчість. К. : Дніпро, 1969. 384 с.
10. Дах Марта. Літературне життя народної балади «Ой не ходи, Грицю». Проблема олітературення сюжету і жанру. URL : <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/philology/article/viewFile/7575/7556>